

Перша світова війна в Одесі: історіографія, джерела та перспективи дослідження (1914-лютий 1917 рр.)

Перша світова війна, сторіччя від початку якої відзначили у 2014 р., стала подією, що кардинальним чином змінила історію людства та розпочала криваве «коротке XX століття». Історіографія цієї війни, яка на Заході отримала назву «тотальної» та «великої», нараховує приголомшливу кількість наукових та публіцистичних видань. Американський та французький дослідники Дж. Уінтер і Е. Прост відзначають, що лише для прочитання усієї літератури з історії війни знадобиться декілька життів. Так, у Бібліотеці сучасних міжнародних документів у Парижі зберігається приблизно 5 000 найменувань джерел та літератури. Однак це не означає, що усі її аспекти детально досліджені.

У своїй доповіді я намагатимусь акцентувати увагу саме на історії Одеси у роки Першої світової, і, оскільки, Одеса не увійшла до безпосереднього театру військових дій, в основному я буду говорити про історіографію та джерела до соціальної історії міста.

Окрім того, обмеженими є хронологічні рамки дослідження – до лютого 1917 року, оскільки революція 1917 року призвела до суттєвих соціально-економічних та суспільно-політичних змін, як в цілому в Російській імперії, так і в Одесі.

Відразу слід зазначити, що історіографії з цього питання фактично дуже мало. Але спробуємо розділити її за усталеним вже хронологічно-проблемним принципом на іноземну, радянську та сучасну українську.

Отже, перша група: іноземна, передусім (західна – європейська та американська) історіографія соціальної історії Першої світової війни представлена великою кількістю статей та монографічних досліджень. Слід відзначити, що в українських наукових бібліотеках твори британських, німецьких, американських та інших істориків майже не представлені. Окрім того, лєвова частина їх робіт не перекладена українською або російською мовами. Це призводить до того, що досвід зарубіжних вчених майже не враховується при написанні творів з історії війни вітчизняними дослідниками.

Хоча, на відміну від вітчизняної історіографії, у наукових центрах США та Європи питанням соціальної історії Першої світової війни приділяли набагато більше уваги, майже всі іноземні науковці обмежували територіальні рамки своїх досліджень такими країнами, як США, Французька, Британська, Австро-Угорська та Німецька

імперії. Історіографія впливу Першої світової війни на суспільство Російської імперії представлена декількома роботами.

Одним з найбільш продуктивних іноземних істориків, які досліджують Російську імперію у роки Першої світової війни, є професор Манчестерського університету П. Гетрелл. Він детально проаналізував історію біженців Російської імперії у своїй розвідці «Whole Empire Walking: Refugees in Russia during the First World War». Він згадує комітет допомоги вірменським біженцям в Одесі, польських біженців, а також приділяє увагу галицьким біженцям та політиці їх асиміляції і наверненню до православної віри місцевим комітетом

Серед інших істориків, які є фахівцями у цій тематиці можна зазначити Н. Геймана, Гейлі, Девіса, Уінтера, Чікерінга, Тейлора, Герліхі та інших. Проте, вони описують в основному такі країни, як США, Велика Британія, Франція, Німецька імперія. Мало уваги приділяють Російській імперії і відповідно Одесі.

Більше уваги Одесі приділяють польські історики М. Коженьовські, М. Мадзік та Д. Тарасюк, які детально проаналізували у монографії «Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej» становище польських біженців у Російській імперії. На їх думку, важливе значення для біженців з польських губерній мав той факт, що в Україні, як і в Білорусі, значну частину місцевого населення становила польська спільнота. Тому біженці могли знайти там підтримку, а наявність заможних поляків та їх соціальних зв'язків забезпечували їх не тільки дахом над головою але й роботою та додатковими коштами. Саме тому цілком закономірним було те, що Одеса стала одним з центрів перебування польських біженців у роки війни. Згадують історики створений ще у листопаді 1914 р. одеський відділ Польського товариства допомоги постраждалим від війни, який очолив Я. Міодушевський.

У радянській історіографії Перша світова війна, на відміну від періоду революції 1917–1921 рр., представлена не так детально. Радянські історики найбільше уваги приділяли військовим подіям і соціально-економічним процесам. Проблеми соціальної історії, як правило, зводилися лише до революційної боротьби трудящих та змін в економіці. Як влучно відзначив західний історик М. Бейкер: «За 70 років існування Радянського Союзу радянські вчені зуміли створити історію нібито про тріумф «мас», водночас повністю залишаючи їх поза увагою». Ті зміни, які виникли в суспільстві внаслідок Першої світової війни в основному не стали предметом дослідження радянських істориків.

Ціла низка радянських істориків досліджували робітниче питання. Варто відзначити монографії та статті О. Кошика, О. Пажитнова, І. Вардіна, І. Мінца, Ф. Романова, М. Флеєра, Й. Щербини та інших. Головною тезою їх досліджень було погіршення якості життя та умов праці населення, що викликало численні страйки та антивоєнні виступи і призвело до революції у 1917 р. Як правило, Одеса в таких роботах або не згадується взагалі, або їй приділено досить мало уваги – в основному описуються страйки, які проходили у місті протягом 1915–1917 рр. Але, деякі аспекти життя робітників Одеси періоду війни висвітлені у працях З. Першиної та О. Савчука, які дослідили історію двох одеських заводів.

Незважаючи на політичну ангажованість, однобічне висвітлення соціально-економічних питань, роботи радянських істориків дають змогу проаналізувати загальні зміни в промисловості Російської імперії та надають цінний статистичний матеріал щодо цін на продукти та промислові товари, рівня заробітної плати, вікового, гендерного складу та соціального забезпечення робітників.

Окремо слід відзначити дослідження сучасних російських вчених. Ґрунтовними є розвідки Б. Миронова, Б. Колоницького, А. Курцева, Ю. Бахуріна та інших. Проте, доволі не часто зустрічається в їх роботах згадка про Одесу.

Більш ґрунтовні дослідження щодо Одеси у роки Першої світової війни належать І. Герасімову, який на основі архівних джерел проаналізував специфіку розвитку злочинності в Одесі на початку ХХ ст., приділяючи значну увагу саме періоду Першої світової війни. Це статті «Еврейская преступность в Одессе начала ХХ века: от убийства к краже? Криминальная эволюция, политическая революция и социальная модернизация» та «Мы убиваем только своих»: преступность как маркер межэтнических границ в Одессе начала ХХ века (1907–1917)».

Сучасні українські історики, так само, як і радянські, акцентують свою увагу на подіях революції 1917-1921 рр., залишаючи проблеми дореволюційного періоду Першої світової війни малодослідженими. Якщо для радянських істориків найбільш важливим питанням в цей період була класова боротьба та історія РСДРП (б), то для українських науковців – національне питання та проблема розбудови власної державності.

Ти не менш в останні роки з'являється все більше досліджень з цієї тематики.

Одним з найбільш ґрунтовних видань сучасної української історичної науки щодо Першої світової війни є колективна монографія, видана Інститутом історії НАН України у 2014 році, «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна». В ній розглядаються як

проблеми політичної, військової, соціально-економічної історії, так і вплив війни на повсякденне життя населення України. Також, слід відзначити надруковану в провідному історичному часопису України УІЖ ґрунтовну статтю О. Вільшанської «Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни». Ця розвідка залишається одним з небагатьох спеціальних досліджень, присвячених історії повсякденного життя у роки Першої світової війни. Одеса, по зрозумілим причинам згадується в цих роботах епізодично.

Слід зазначити також загальні роботи, в яких можна знайти окремі факти з історії Одеси цього періоду – це дослідження Реєнта, Жванко, Галини та Федора Турченко тощо.

В сучасній історіографії можна виділити невелику групу краєзнавчих праць, в яких епізодично висвітлюється історія Одеси у період Першої світової війни. Зокрема, до них можна віднести краєзнавчі нариси В. Файтельберг-Бланка та В. Савченка. Проте слід відзначити, що у порівнянні з післяреволюційним періодом, Перша світова війна в ній представлена дуже слабо – на неї виділено всього 14 сторінок (у книжці 336 с.).

Найбільш детально висвітлено історію Одеси під час війни у популярній розвідці В. Малахова та Б. Степаненка «Одесса, 1900-1920: Люди...События...Факты...». Проте в даному дослідженні бракує аналізу того фактичного матеріалу, який представлений у книзі. В основному у монографії переказуються публікації міських газет («Одесский листок», «Одесские новости» тощо).

В контексті історії РОПІТу приділяє увагу Одесі у цей період Демідов, який захистив кандидатську дисертацію «Діяльність Російського товариства пароплавства і торгівлі (1856-1920рр.) на півдні України».

Серед краєзнавчих праць можна виділити групу досліджень, присвячених окремим національностям, які проживали в Одесі. Так, вплив війни на вірменське населення Одеси дослідив Л. Калуст'ян. С. Зінко присвятив статтю польським громадським організаціям міста. Е. Плеська-Зебольд у своєму ґрунтовному дослідженні, присвяченому німцям Одеси у XIX – на початку XX ст., описала умови життя і переслідування німців міста у роки Першої світової війни. О. Музичко проаналізував становище галицьких українців в Одесі, які перебували тут в

основному як біженці та вплив війни і її сприйняття одеськими істориками, зокрема Лінниченко.

Благодійну діяльність в Одесі у період Першої світової війни досліджує І. Гребцова. Різні аспекти впливу Першої світової війни на одеське суспільство проаналізував Скрипник та Самойлов.

Отже, аналіз літератури свідчить про те, що історія Одеси у період Першої світової війни майже не досліджена. Лише окремі західні історики згадують Одесу у своїх багаточисельних розвідках, присвячених Першій світовій війні. Радянські історики концентрували свою увагу в основному на питаннях робітничої та військової історії. Так само, недостатньо уваги приділяють історії цього періоду сучасні українські історики. Нечисельні краєзнавчі роботи також розкривають лише окремі питання цієї проблеми.

Джерельна база дослідження

Особливістю джерельної бази досліджень з соціальної історії є її різноманітність. Про повсякденність може свідчити ледь не будь-який людський документ: від штатного розкладу установи до приватного щоденника, від офіційної відомості на отримання зарплати до скарги чи судової заяви. Відповідно, для розкриття історії Одеси у роки війни важливими є як неопубліковані (архівні), так і опубліковані джерела – періодична преса, збірники документів та матеріалів, спогади, статистичні джерела.

Важливе значення, безумовно, мають архівні документи, які зберігаються в архівосховищах України та сусідніх держав, зокрема Польщі. На жаль, мені не вдалося опрацювати архівні джерела з Російських архівів, які безумовно, мають важливе значення.

У Державному архіві Одеської області (далі ДАОО) зберігаються документи, які дають можливість всебічного аналізу змін у повсякденному житті населення Одеси у роки Першої світової війни. У фонді № 2 («Канцелярія Одеського градоначальника») зберігаються листування та звіти від правоохоронних органів щодо виступів та настроїв робітників міста, діяльності громадських та релігійних організацій громадян ворожих держав, повідомлення акцизного відомства про кількість діючих підприємств з виробництва та продажу алкогольних напоїв, заяви та прохання від мешканців міста щодо різних питань, листування з різноманітними благодійними товариствами тощо.

Фонд № 10 («Одеський тимчасовий комітет у справах друку») містить джерельний масив для дослідження діяльності цензури. Зокрема, в ньому зберігаються документи комітету щодо цензури та арешту окремих номерів газет. Більш детальна інформація про діяльність цензури – розпорядження, накази, листування між різними державними органами центрального та місцевого рівнів, жандармами, чиновниками тощо щодо заборони, випуску та контролю над окремими видами друкованої продукції, кінокартинами містяться у фонді № 13 («Старший інспектор з нагляду за закладами друку і книжкової торгівлі в м. Одесі»).

Найбільш інформативними є джерела з фонду № 16 («Одеська міська управа»). Так, у ньому зберігаються документи, які торкаються багатьох питань життя одеського суспільства та характеризують санітарно-епідеміологічний стан у місті, благодійну діяльність, заходи щодо нагляду за німцями, динаміку цін на продукти та товари першої необхідності, наслідки антиалкогольної кампанії тощо. Більшість цих джерел мають офіційне походження – звіти, листування, накази, розпорядження чиновників місцевої влади. Дані документи дозволяють проаналізувати не тільки заходи та рішення, які приймала влада щодо життя населення Одеси, але й висвітлити ставлення до цих змін окремих мешканців міста, які писали заяви та скарги до органів місцевої влади. Окремі справи даного фонду містять джерела, пов'язані з міським сирітським притулком. Це заяви батьків, які внаслідок війни не могли утримувати дітей, статистика щодо кількості дітей у притулку, звіти керівництва закладу міській владі тощо.

Джерела з фонду № 33 («Херсонське губернське акцизне управління») є важливим при дослідженні антиалкогольної кампанії та її впливу на повсякденне життя одеського суспільства. У фондах № 42 («Канцелярія попечителя Одеського учбового округу») та № 45 («Одеська міська громадська жіноча Маріїнська гімназія») зосереджені документи, пов'язані з навчальним процесом. Це, зокрема, циркуляри, накази, листування між урядовими структурами щодо правил вступу до навчальних закладів дітей підданих ворожих країн, біженців та інших осіб, постраждалих внаслідок війни, поширення патріотичної літератури серед дітей та їх допомоги фронту.

У фонді № 449 («Одеське жандармське поліцейське управління залізниць») зберігаються документи щодо шпигунства та арештів, підозрюваних у цьому злочині. Вони дозволяють проаналізувати особливості формування образу ворога у місті та реакцію правоохоронних органів на розповсюдження інформації про шпигунів.

Фонд № 634 («Прокурор Одеського окружного суду») містить документи, пов'язані зі злочинами щодо підробки паспортів та інших документів (в тому числі заради уникнення військової служби), порушення громадського порядку на початку війни тощо. Особливо цінним є рапорти поліції, зокрема, про виступи одеських жінок на початку війни з вимогами виплати державної допомоги родинам мобілізованих чоловіків.

Цінні документи з історії Одеси у роки війни зосереджені у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Більшість використаних справ з цього архіву містяться у фонді № 385 («Жандармське управління м. Одеси»). Це, зокрема, листи мешканців міста, накази, інструкції, інформація про затримання та спостереження за особами, які підозрювалися у шпигунстві тощо. У фонді зберігаються протоколи, накази щодо арешту, переслідування або спостереження над особами, підозрюваними у неблагонадійності чи антиурядовій діяльності. В ньому зосереджені документи, важливі для дослідження морально-психічного становища мешканців міста – листи, які не пройшли цензуру при перевірці кореспонденції. Інформація, яка в них міститься, вважалася злочинною, наприклад, вислови на підтримку німців, критика уряду, антисемітські заклики тощо. Дані листи надають можливість детально проаналізувати ставлення одеситів до війни та проблем, викликаних нею.

Цінним джерелом є звіти начальника жандармського управління П. Заварзіна міністру внутрішніх справ про моральний стан та ставлення населення до війни, економічних проблем, викликаних нею, уряду, євреїв, німецького питання в Одесі тощо. У фонді зберігаються документи, пов'язані з мобілізацією чоловічого населення, а також накази та розпорядження стосовно виселення німецьких, китайських та австрійських підданих, цензури, нападу ворожих крейсерів на одеський порт і затоплення канонерського човна «Донец» тощо.

У ході дисертаційного дослідження було проаналізовано фонди польського архіву Arhiwum Akt Nowych, який знаходиться у Варшаві. У справі № 39 («Korrespondenja z Rady Zjazdow Polskich Organizacji») фонду № 51 («Centralny Komitet Obywatelski Krolewstwa polskiego w Piotrogradzie») зосереджені документи, пов'язані з історією польських біженців, їх переміщенням до різних губерній Російської імперії, умовами проживання тощо.

На жаль, слід відзначити брак мемуарних джерел про дореволюційний період Першої світової війни в Одесі. Значно більше спогадів торкається революційного

періоду 1917-1921 рр., який, очевидно, у свідомості людей мав більше значення, ніж події війни у 1914-1917 рр. Безумовно, що на написання та видавництво спогадів про цей період вплинула цілеспрямована державницька політика СРСР, направлена на збір інформації про революцію.

Залишив спогади про своє перебування в Одесі на початку XX ст. відомий радянський письменник Ю. Олеша. Під час Першої світової війни він навчався в гімназії. Згадував своє життя в Одесі інший радянський культурний діяч – режисер В. Галицький. Під час війни до Одеси з родиною прибув поляк Б. Косовський. Він також залишив цінні спогади про своє перебування у місті, в тому числі про умови життя польських біженців. Особливістю вказаних спогадів є те, що їх автори під час війни були дітьми та підлітками, тому, з одного боку, їх мемуари мають надзвичайно важливе значення для дослідження теми дітей у війні, але, з іншого, досвід та інтереси дітей суттєво відрізнялися від дорослих, до того ж вони не мали доступу до багатьох сфер суспільного життя.

Цінними є спогади начальника жандармського управління міста П. Заварзіна. Хоча невелика їх частина присвячена історії Одеси в період 1914 – 1917 рр., але вони містять важливу інформацію про ставлення мешканців міста до війни.

Е. Бірнштейн залишив спогади про Товариство ремісничої праці в Одесі, частина їх торкається періоду Першої світової війни. Епізодично згадується місто у роки війни, а саме життя та навчання в Одеському юнкерському училищі, у спогадах С.Устинова.

Окремо можна виділити спогади двох одеських істориків. Про вплив війни на університетське життя побіжно згадує К. Добролюбський. Описує життя своєї родини відомий одеський науковець С. Боровой. Цінним є листування відомого російського консерватора К. Пасхалова з одеськими монархістами М. Родзевичем та І. Дудниченком.

Найбільш інформативним джерелом при висвітленні життя населення Одеси у роки Першої світової війни є періодична преса. Специфічною рисою газет та журналів як історичного джерела є комплексний, синтетичний характер: у них представлено багато форм інформації (документальна, поточно-хронікальна, особового характеру тощо). Пресу можна розділити на декілька груп: центральні російські газети та журнали, місцева періодична преса та спеціальні видання.

До першої групи відносяться «Русская будущность», «Нива», «Русская мысль», «Современный мир», «Разсвет» тощо. Одеса в них. Зрозуміло, згадується епізодично.

Друга група представлена газетами, які виходили в Одесі. Зокрема, це офіційні видання місцевої влади – «Известия Одесской городской думы» та «Ведомости Одесского градоначальства». В них друкувалися різноманітна інформація щодо життя суспільства у роки війни: накази та розпорядження міської та центральної влади, відомості щодо благодійної діяльності, перебування у місті Миколи II тощо. До щоденних одеських газет можна віднести такі видання, як «Одесский листок», «Одесские новости», «Маленький одесский листок», «Копейка», «Последние новости», «Южная мысль».

Третя група включає спеціальні видання, які були направлені на певну аудиторію та виходили не так часто, як щоденні газети. Наприклад, газета «Детский листок» орієнтувалася на дитячу вікову групу і тому мала певну специфіку змісту і подачі матеріалу.

Особливий характер має газета «Юмористический пулемет», яка містить матеріали комічного характеру – фейлетони, анекдоти, вірші тощо.

Для дослідження антиалкогольної кампанії, реакції на неї суспільства цінним є спеціальні періодичні видання для виноробів «Известия Российского общества винокуранных заводчиков» та «Вестник виноделия».

Важливим джерелом для дослідження реакції церковних діячів на війну, їх участі у війні, в тому числі пропагандистської та благодійної, є «Херсонские епархиальные ведомости». У відомостях друкувалися статті, як правило, ідеологічно забарвлені. Вони торкалися антиалкогольної кампанії, патріотизму, протистояння німецькій культурі та релігії тощо.

Протягом війни в місті виходило спеціальне видання, присвячене музичному мистецтву – «Южный музыкальный вестник». В ньому друкувалися статті про благодійні концерти відомих співаків, проблемні питання щодо німецьких композиторів та їх творчості.

В цілому можна виділити декілька рис, притаманних усій пресі того періоду. По-перше, це важливість теми війни. Значна частина матеріалів, поданих в газетах, була пов'язана з Першою світовою війною та її наслідками. По-друге, залежність від цензури, оскільки статті, повідомлення та ілюстрації, які друкувалися у періодичних виданнях, мали пройти перевірку відповідних органів.

Таким чином, проаналізована джерельна база дає можливість дослідити різні аспекти впливу Першої світової війни на умови життя населення Одеси. Основними

джерелами є архівні документи та матеріали періодичної преси. Важливими є і інші джерела – спогади, збірники документів та матеріалів, статистичні збірники.

Отже, які перспективи розвитку теми Одеси у роки Першої світової війни, яка набагато менше досліджена, ніж наступний період Українська революція. Це дослідження, в першу чергу, соціальної історії – антиалкогольної кампанії, матеріально-побутових умов життя (житло, рівень забезпечення продовольством, зміни в торгівлі, діяльність жандармів, цензури, питання біженців, злочинності, пропаганди, формування образу ворога, анти німецької політики, євреїв у роки війни тощо.